

ERZURUM'DA BİR LALE DEVRİ ESERİ: BAKIRCI CAMİİ*

A Tulip Period Structure in Erzurum: Bakırcı Mosque

Erkan ATAK**

Özet: Bu çalışma Lale Devri'nde 1133 / M 1720 yılında Bakırcı Mustafa Ağa tarafından Erzurum'da inşa edilmiş Bakırcı Camii'nin mimari ve süsleme özelliklerini ayrıntılı olarak inceleyerek camideki kalem işi süslemelerin Osmanlı kalem işi süsleme sanatındaki yerini tespit etmektedir. Yapının son restorasyonlarla ortaya çıkarılan kalem işi süsleme kompozisyonları çağdaş örneklerle karşılaştırılmıştır. Cami tek kubbeli, kübik mekânlı yapısıyla Osmanlı cami mimarisinde sıklıkla karşılaştığımız bir plan özelliği arz etmektedir. Harimin kuzeyindeki ahşap kadınlar mahfilinde ise yapıldığı dönemin özelliklerini sergileyen kalem işi süsleme kompozisyonları yer almaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan eski fotoğraflardan bu süslemelerin son restorasyona kadar boya altında kaldığı anlaşılmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğüne 1991 ve 2008 yıllarında yapılan restorasyonda mahfildeki beyaz boya kaldırılmış ve alttaki kalem işi süslemeler gün yüzüne çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı sanatı, Erzurum, Bakırcı Camii, kalem işi, restorasyon, süsleme

Abstract: This article examines the architectural and ornamentation characteristics of Bakırcı mosque in Erzurum and highlights the significance of these hand-carved ornamentation compositions which were uncovered in the last restoration. The mosque was built during the Tulip Period (1718-1730) in 1720 by Bakırcı Mustafa Agha. The mosque reflects the common Ottoman Mosque structure with its single dome and cubic shape. The wooden women's quarters on the northern part of the sanctuary has hand-carved ornamentation compositions that reflect the characteristics of Tulip Period. Old photographs in the General Directory of Turkish Charities revealed that these ornamentations had been covered under paint until 2008. During the restoration between 1991 and 2008 the white paint that covered the hand-carved ornamentations was removed and became visible again.

Key Words: Ottoman art, Erzurum, Bakırcı Mosque, hand-carved, restoration, ornamentation

1. Giriş

18. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde köklü değişikliklerin yaşandığı çalkantılı bir asırdır. Özellikle yüzyılın başlarında devlet birçok alanda bir geçiş sürecinin içerisine girmiştir. III. Ahmet'in 1703 yılında tahta geçmesiyle başlayan ve 1717 yılında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazam olmasıyla daha da belirginleşen bu döneme "Lale Devri"¹ ismi verilir. 1730 yılında kanlı bir isyan neticesinde son bulan bu dönemde özellikle şehircilik, mimari ve süsleme alanlarında birtakım köklü değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir. Öncelikle dönemin başkenti İstanbul'daki yapılarda karşılaştığımız bu değişimin yansımaları Anadolu'da da

* Bu çalışma 2014 yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalına sunulan "Anadolu'da Lale Devri Mimarisi (İstanbul Dışı Örnekler Üzerine Bir Araştırma)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** (Yrd. Doç. Dr.), Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Tokat/Türkiye, e-mail: erkan.atak@gop.edu.tr

¹ Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, Cilt: 6, İstanbul 1978, s. 289'da "Lale Devri" isminin dönemin simgesi olan laleden dolayı ilk önce Yahya Kemal Beyatlı tarafından önerildiği daha sonra Ahmet Refik Altınay'ın bu dönemi konu alan eseriyle "Lale Devri" ismini yaygınlaştırdığı görülmektedir. Ahmet Refik Altınay kitabında dönemin sosyal yaşantısını ve siyasi olaylarını hikâye üslubunda aktarmaktadır. Bkz. A. Refik Altınay, *Lale Devri*, 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2005.

kendini göstermiştir. Dönemin simgesi hâline gelen lale ve bir kısım çiçek motiflerinin iç mekân süslemelerinde yaygın şekilde kullanılmaya başlanması o yılların yaygın eğilimidir. Bu dönemde dinî yapılardan ziyade sivil yapıların ön plana çıktığı ve çeşme, sebil yapılarında önceki dönemlere göre belirgin bir artışın olduğu gözlemlenir. İstanbul'da kent içi düzenlemenin merkezine dört cepheli anıtsal meydan çeşmeleri oturtulmuş ve çeşmeler sadece su getirmek için değil aynı zamanda kenti süsleyen bağımsız mimari yapılar olarak inşa edilmeye başlanmıştır.²

Erzurum Bakırcı Camii Lale Devri yıllarında Anadolu'da inşa edilmiş camilerden birisidir. Caminin ahşap kadınlar mahfili üzerindeki kalem işi süslemeler klasik Osmanlı kalem işi süsleme özellikleriyle lale devri özelliklerini sentezleyen bir özelliğe sahiptir. Ahşap üzerine kalem işi süslemenin Türklerin inşa ettiği yapılarda kullanılmaya başlaması Gazneliler'in Arûs-ı Felek Camisi'ne kadar gitmektedir.³ Bu gelenek Büyük Selçuklularda⁴ da kullanılmış ve Anadolu Selçuklularla beraber Anadolu'ya taşınmıştır. Afyon Ulu Camii (1273)⁵, Sivrihisar Ulu Camii (1275), Beyşehir Köşk Mescidi ve Eşrefoğlu Camii (1298) bu üslupta inşa edilmiş Anadolu Selçuklu örnekleridir.⁶ Beylikler Devri'nde Kastamonu Kasabaköy Candaroğlu Mahmut Bey Camii (1366) bu üslubun en önemli temsilcileri arasındadır.⁷ Osmanlı devrinde ise Ankara⁸, Tokat⁹ gibi kentler başta olmak üzere birçok merkezde bu üslupta çok sayıda yapı inşa edildiği görülmektedir.

Osmanlı devrinde inşa edilmiş yapılardaki ahşap üzerine kalem işi süslemelerde XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar çoğunlukla kıvrık dallar üzerine rumî, hatayî, palmet ve stilize çiçeklerin sıralandığı kompozisyonların varyasyonlarıyla karşılaşırız. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren inşa edilen örneklerdeki kalem işi bezemelerde ise erken ve klasik dönem örneklerinde görülen hatayî, rumî ve stilize çiçeklerin yanı sıra natüralist lale, gül, karanfil ve sümbül gibi çiçeklerin de kullanılmaya başlandığı görülür. Özellikle XVIII. yüzyılın başlarından itibaren bu değişim daha net gözlemlenir. Çalışmanın konusu olan Bakırcı Camii'nin ahşap kadınlar mahfilindeki kalem işi süslemeler XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyıl başına tarihlenen birtakım ahşap üzerine kalem işi süslemeli örnekte gördüğümüz süslemelerle benzerlik gösterir. Biz bu makalede Bakırcı Camii'nin inşa tarihi ve mimari özelliklerine değindikten sonra özellikle ahşap kadınlar mahfilinin üzerindeki süslemelerin Türk kalem işi süsleme sanatındaki yerini karşılaştırmalar yaparak vurgulamaya çalışacağız.

² Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, Yem Yayınları, İstanbul 2007, s. 509.

³ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı (Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar)*, Kervan Yayınları, İstanbul 1984, s. 37-38.

⁴ Büyük Selçuklulardan kalma Tahran Harrekan Kümbeti (1067-68) kalem işi süslemeli erken örneklerdendir. Bkz. Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s. 67.

⁵ Bkz. Yılmaz Önge, "Ahşap Stalaktitli Sütun Başlıkları", *Önasya Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 37, İstanbul 1968, s. 12.

⁶ Bkz. Yılmaz Önge, "Anadolu'da XIII.-XIV. Yüzyılın Nakışlı Ahşap Camilerinden Bir Örnek: Beyşehir Köşk Mescidi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 9, Ankara 1971, s. 291-302.

⁷ Bkz. Candan Nemlioğlu, "Kastamonu Kasabaköy Mahmut Bey Camii Kalem İşi Bezemeleri ve Osmanlı Bezeme Sanatına Etkileri", *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 14-16 Ekim 2009, Pamukkale Üniversitesi, Denizli 2009, s. 463-471.

⁸ XIV. ve XV. Yüzyıllarda Ankara'da inşa edilen mescitlerin kalem işi süslemeleri için bkz. Zekiye Uysal, "XIV-XV. Yüzyıl Ankara Mescitlerinde Kalem İşi Süslemeler", *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu (Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan)*, 10-13 Ekim 2001, İzmir 2002, s. 579-589.

⁹ Mahmut Paşa Camii için bkz. Erkan Atak, "Tokat Mahmut Paşa Camii Kalem İşi Bezemeleri", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 10/6 Spring, Ankara 2015, s. 197-226.; Tokat Ulu Camii ve Erbaa Fidi Köyü Silahtar Ömer Paşa camileri için bkz. Candan Nemlioğlu, "Tokat'ın Ahşap Kalem İşi Bezemeli İki Ünlü Camii'nin Türk-İslam Bezeme Sanatındaki Yeri ve Önemi", *Tokat Sempozyumu*, 01-03 Kasım 2012, Cilt: 2, Tokat 2012, s. 239-248; Zile Elbaşoğlu Camii için bkz. Ali Murat Aktemur, "Zile Elbaşoğlu Camii'nin Sıvalar Altında Kalan Gizemi", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 8/8 Summer, Ankara 2013, s. 1621-1642.

2. Erzurum Bakırcı Camii

2.1. Yeri ve İnşa Tarihi

Yapı, Erzurum il merkezinde, Bakırcı mahallesinde, Taşhan önünden Pelit Meydanı'na inen yol üzerinde yer almaktadır. Caminin inşa kitabesi iç mekâna girişi sağlayan taçkapının alınlığına yerleştirilmiştir. Düşey dikdörtgen formlu, altı satırlık inşa kitabesinin okunuşu¹⁰ ve günümüz Türkçesine aktarımı¹¹ aşağıdaki şekildedir (Resim: 7).

Kitabe transkripsiyonu:

*Vasiyyet eyleyüp böyle binâya süls-i mâlından
Bekâya irtihâl itdi Bakırcı Mustafâ Ağa
Dilîr-i ma'reke dâmâdı ya'nî Mustafâ Ağa
Bu kâr-ı hayrın oldu âhir itmâmında pâ-bercâ
Açup el sûy-ı gerdûna didim târîhini Hâzık
Hemân makbûl ola yâ Rab bu mâbedgâh-ı bi-hemtâ*

Sene: H 1133 / M 1720

Günümüz Türkçesi: “Bakırcı Mustafa Ağa vefatından önce malının üçte birini bu caminin yapılması için vasiyet etmiştir. Er meydanlarının yürekli kahramanı ve damadı olan Mustafa Ağa bu kârlı hayrın tastamam olmasını sağladı. El açıp koca feleğe tarihini ustaca söyledim. Ya Rab bu benzersiz ibadethaneyi hemen kabul buyur. Sene: H 1133 / M 1720”

İ. H. Konyalı Bakırcı Camii'ne ait bir tarih manzumesinden bahsetmektedir. Manzumede caminin inşasından 187 yıl sonra harap olduğunu ve Osman adında bir hayırsever tarafından H 1320 / M 1902 yılında tamir ettirildiğini dile getirilmektedir. O senelerde Erzurum Ulu Camii'nde imamlık yapan Ketencizade Rüştü Efendi tarafından kaleme alınan manzumede caminin inşası ve tamiriyle ilgili bilgiler verilmektedir.¹² İ. H. Konyalı'nın kitabında yer verdiği ve camide asılı olduğunu belirttiği manzumeyi biz incelemelerimizde göremedik.

İnşa kitabesine göre H 1133 / M 1720 yılında Bakırcı Mustafa Ağa tarafından yaptırılan Bakırcı Camii, 1991¹³ ve 2008¹⁴ yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan eski fotoğraflarında¹⁵ kadınlar mahfilinin beyaz boyayla kaplanmış olduğu görülmektedir. Mahfildeki kalem işi bezemeler 2008'deki restore esnasında ortaya çıkarılmış olmalıdır.

2.2. Mimari Özellikleri

Bakırcı Camii, kareye yakın ölçülerde bir harim ve harimin kuzeyindeki üç bölmeli son cemaat yeri revakından ibarettir. Harimin kuzeybatı köşesinde tek şerefeli, silindirik gövdeli minare yer almaktadır (Şekil: 1, Resim: 2).

Caminin kuzey cephesi önünde dikdörtgen ölçülerde küçük bir avlu yer almaktadır (Resim: 5). Avlu sınırları caminin doğu cephesinin yarısına kadar kademeli olarak devam ettirilmiştir. Avlunun kuzey ve doğu cepheleri günümüz malzemesiyle inşa edilmiştir. Batı cephesinde ise gri renkte kesme taşla yapılmış olan istinat duvarı bulunur. Avlunun batısını sınırlayan bu duvarın ön cephesine yan yana sivri kemerli iki nişe sahip çeşme yerleştirilmiştir. Avlunun iki girişi bulunur. Bunlardan güneybatı köşede olanı dıştan basık kemerli, içten düz

¹⁰ İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihine Araştırma ve Tanıtma Derneği, Ankara 2010, s. 220.

¹¹ Hamza Gündoğdu, A. Ali Bayhan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2010, s. 95.

¹² Bkz. İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle...*, s. 222.

¹³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi, 250001006-OF001 nolu dosya.

¹⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi, 250001006-KR005-KR010 nolu dosyalar.

¹⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi, 250001006-FT002 nolu dosya.

atkılı bir kuruluşa sahiptir. Diğer açıklık kuzeydoğu köşede yer almaktadır. Avlu zemini gri kesme taş bloklarla kaplanmıştır. Sonradan örülen kuzey ve doğu cephe istinat duvarlarının üstlerinde demir korkuluklar bulunur. Güneybatı köşedeki giriş açıklığının genişliği eksenindeki zeminin avlunun diğer kısımlarına göre daha yüksek tutulmuş olduğu görülmektedir. Caminin kuzey cephesi avluya, doğu cephesi caddeye, batı cephesi sokağa, güney cephesi hazireye açılmaktadır. Dikdörtgen ölçülerdeki hazire caminin inşa malzemesi olan gri renkte kesme taşlarla batı cepheden sınırlandırılmıştır (Resim: 4). Hazireyi güneyde cami, kuzeyde ve doğuda ise sonradan inşa edilmiş evler sınırlamaktadır. Hazirenin doğu cephesinde düşey dikdörtgen iki pencere açıklığı yer almaktadır. Pencereler demir şebekelidir.

Yapının harimine kuzey cephenin ortasına açılmış olan taçkapıdan geçilir (Resim: 6). Giriş aksı avlu seviyesinden daha yüksek tutulmuştur. Bu nedenle giriş kapısının önünde üç basamaklı bir merdiven yerleştirilmiştir. Giriş kapısı kuzey cepheden hafif dışa taşkın olarak tasarlanmıştır. Kapı kütlesi üç yönden üç sıra kaval silmeyle çevrelenmiştir. Bu silmelerden en içteki içbükey diğer ikisi dışbükeydir. Esas giriş açıklığı basık kemerlidir ve kemerin tepesinde kilit taşı yer alır. Basık kemerin üstüne caminin inşa kitabesi yerleştirilmiştir. Düşey dikdörtgen formda olan mermer kitabe günümüzde yeşil yağlı boyayla kaplanmıştır (Resim: 7). Kitabe üzerindeki mısralar kabartma yazı ile oluşturulmuştur. Kapı alınlığı kademeli iki sivri kemer tarafından kuşatılmıştır. Kapı açıklığının iki yanında iki zarif sütunce yer almaktadır. Cepheye gömülü sütunceler kare kesitli kaideler üzerinde yükselirler. Kaidelerin köşeleri pahlanarak yumuşatılmıştır. Sütuncelerin başlıklarla birleştikleri noktalarda burmalı bilezikler bulunur. Sütuncelerin üzerlerinde alttan üste doğru içbükey genişleyen ve üstte kare formu oluşturan başlıklar yer almaktadır. Başlıkların yüzeyleri oldukça hareketlidir. Alt bölümlerde ince uzun dalları andıran motifler yer alırken köşelere içleri altıgenlerle doldurulmuş yuvarlak madalyonlar yerleştirilmiştir. Üst kısımlarda ise mukarnas dizilerinden oluşan bir düzenleme görülür. Kapı açıklığının iki yanında kademeli konsollar üzerine bindirilen iki oturma kısmı yer almaktadır. Kapı kütesinde esas giriş açıklığının kemer üzenği seviyesine kadar olan bölümde gri kesme taş, bu seviyenin üstündeki kısımda yöreye özgü kırmızı kamber taş kullanılmıştır.

Caminin harim kısmı kareye yakın ölçülerde bir alanı kaplamaktadır. Harimin üstü dört köşede sivri kemerli tromplarla geçilen bir kubbeyle örtülmüştür. Tromp aralarında kalan kısımlar sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir (Resim: 13).

Mihrap, kible duvarının ortasında, giriş aksı üzerinde yer almaktadır (Resim: 12). Beş kenarlı mihrap kütlesi cepheden harime doğru hafif çıkıntı yapar. Mihrap üst kat pencerelerin alt hizasına kadar yükseltilmiştir. Mihrap kütesinde kavsara seviyesine kadar olan kısımda gri kesme taş, bu seviyenin üzerindeki bölümde kırmızı kamber taş kullanılmıştır. Mukarnaslı kavsaraya sahip olan mihrap üç taraftan altı sıra kaval silmeyle çevrelenmiştir. Mihrap nişi iki yandan cepheye gömülü iki zarif sütunce tarafından sınırlandırılmıştır. Nişi sınırlayan sütunceler kaidersiz olarak yükselirler. Sütuncelerin üzerlerindeki başlıklarla giriş kapısındaki sütunce başlıkları aynı özellikleri gösterirler. Burada da sütuncelerin başlıklarla birleştikleri kısımlarda burmalı bilezikler yer almaktadır. Mihrabın hemen batısında yer alan ahşap minber camiye son yıllarda eklenmiştir.

Harimin kuzeyinde yer alan ahşap kadınlar mahfili altı bağımsız ayak üzerine atılmış olan ortada kaş kemer ve yanlarda Bursa tipi kemerlerle taşınmaktadır (Resim: 10). Mahfilin üst katına, giriş kapısının batısındaki pencere içine yerleştirilmiş taş merdivenlerle çıkılır. Bu merdivenler aynı zamanda yapının minaresine çıkışı da sağlamaktadır. Bu uygulama Erzurum'daki Hacı Derviş,¹⁶ Gümrük¹⁷ ve Pervizoğlu¹⁸ camilerinde de karşımıza çıkar.

¹⁶ Bkz. Erkan Atak, *Anadolu'da Lale Devri Mimarisi (İstanbul Dışı Örnekler Üzerine Bir Araştırma)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale 2014, s. 289-297.

¹⁷ Bkz. Erkan Atak, *Anadolu'da Lale Devri...*, s. 128-134.

¹⁸ Bkz. Erkan Atak, *Anadolu'da Lale Devri...*, s. 267-271.

Mahfilin üst katı harime doğru çıkıntı yapar. Ayrıca üst katın ortasında kare ölçülerde bir balkon oluşturulmuştur. Ahşap mahfilin taşıyıcı ayakları ve kemerleri orijinaldir. Alt kattaki ahşap korkuluklar sonradan eklenmiştir.

Caminin harim kısmı, kuzey cephede giriş kapısının iki yanına simetrik yerleştirilmiş iki pencere; güney cephede alt sırada mihrap nişinin iki yanındaki iki pencere ve üst sırada mihrabın üstündeki bir pencere; doğu ve batı cephelerde cephe aksına altlı üstlü açılmış birer pencere ile aydınlatılmıştır. Ayrıca kuzey cephe haricinde diğer cephelerde kubbe kasnağına açılmış birer küçük pencere yer almaktadır. Mekânı aydınlatan alt kat pencereleri içten ve dıştan düz atkılı bir görünüm arz ederler. Doğru, batı ve güney cephelerindeki üst kat pencereler ise içten ve dıştan sivri kemerli bir kuruluşa sahiptirler. Bu pencereler dış cephelerde iki sıra dışbükey bir sıra içbükey kaval silmelerle çevrelenmiştir. Kubbe kasnağındaki küçük açıklıklar dıştan içe doğru genişleyerek harime yönelirler. Harimdeki bütün pencereler ahşap kanatlıdır (Resim: 8, 9, 10).

Harimin kuzeyinde üç bölmeli son cemaat yeri revakı yer alır (Resim: 1, 5). Revakın eşit ölçülerde üç kubbeye örtülmüştür. Kubbelere geçişte pandantiflerden yararlanılmıştır. Kubbelere, dört bağımsız sütuna ve caminin kuzey cephesindeki konsollara atılan sivri kemerler vasıtasıyla taşınmaktadır. Kemerler demir gergilerle desteklenmiştir. Taş sütunlar yüksek tutulmuş kare kaideler üzerinde yükselirler. Kaidelerle sütunlar arasında köşeleri pahlanarak yumuşatılmış geçiş öğeleri yer almaktadır. Sütunların üzerlerinde kare kesitli başlıklar bulunur. Başlıkların yüzeyleri alt sırada sivri kemerli niş dizileriyle, üst sırada mukarnas dizileriyle hareketlendirilmiştir. Başlık köşelerinde ise sekizgen çiçek şeklinde zemine yönelen sarkıtlar bulunur. Sütunların başlıklarla ve kaidelerle birleştiği kısımda siyah boyalı metal bilezikler bulunmaktadır. Revakı örten kubbeleşimin iç yüzeyleri beyaz boyayla sıvanmıştır. Kubbeleşim dış taraftan kurşunla kaplanmıştır.

Caminin minaresi harimin kuzeybatı köşesine yerleştirilmiştir (Resim: 2). Minareye harimin kuzeyindeki giriş kapısının batısında yer alan pencere içerisine yerleştirilmiş olan taş merdivenlerle geçilir. Aynı merdivenler kadınlar mahfilinin üst katına geçişi de sağlamaktadır. Minare kaidesi beden duvarlarıyla kısmen kaynaşmış vaziyettedir. Son cemaat yeri revakının cephe seviyesiyle aynı yükseklikte tutulmuş olan kare kaide kesme taşla inşa edilmiştir. Kaidenin üzerinde köşeleri pahlanarak yumuşatılmış olan pabuç kısmı yer almaktadır. Pabucun üzerinde silindirik gövde yükselir. Gövdenin inşa malzemesi kırmızı kamber taştır. Gövdeyle pabucun birleştiği kısımda iki kademeli sekizgen bir bilezik yer almaktadır. Gövdenin orta seviyesinde dört ana yöne düşey dikdörtgen mazgal pencereler açılmıştır. Gövdeden şerefeye geçişi sağlayan altlık kısmı oldukça hareketli bir görünüş arz eder. Altlık dört sıra bordüre sahiptir. Şerife korkuluğu taş bloklardan meydana getirilmiştir. Korkuluğun etrafı altta, ortada ve üstte olmak üzere üç sıra kaval silmeyle çevrelenmiştir. Şerefenin üstünde yükselen petek kısmı gövdenin silindirik formunu devam ettirir. Peteğin külahlarla birleştiği kısımda bir sıra kaval silme yer almaktadır. Peteğin üzerinde yükselen sivri külah kurşun kaplıdır. Minare, külahın üstündeki metal alemlerle sonlandırılmıştır.

2.3. Süsleme Özellikleri

Yapıda taş ve kalem işi süsleme unsurlarıyla karşılaşırız. Taş bezeme harime girişi sağlayan taçkapıda, mihrapta ve minarede görülür. Kalemişi bezeme ise iç mekânda kubbe göbeğinde, kubbe eteğinde, trompların arasındaki üçgen yüzeylerde, ahşap kadınlar mahfilinde ve son cemaat yeri revakı kubbeleşiminde yoğunlaşmıştır.

Mihrap nişi üç taraftan altı sıra kaval silmeyle çevrelenmiştir. Dıştan içe doğru birinci, üçüncü ve beşinci silmeler içbükey diğer silmeler dışbükey forma sahiptirler. Mihrap nişi beş kenarlıdır. Nişin üzerinde dilimli kemere sahip mukarnaslı kavsara kısmı yer almaktadır. Kavsara iki bölüm hâlinde düzenlenmiştir. Üstteki bölüm beş sıra mukarnas dizisiyle dolgulanmıştır. Mukarnas dizilerinin altında aralıklı dizilmiş dört sarkıt bulunmaktadır. Sarkıtlar

yüzeyleri yivli ters üçgenlerden oluşturulmuştur. Alttaki bölümde ise üç sıra mukarnas dizisi görülür. Bu bölümde de altta dört sarkıt bulunmaktadır. Sarkıtların formu üst bölümdeki sarkıtlarla paralellik gösterir. Bu iki bölümün arasında belli belirsiz üç stilize çiçek motifi yer almaktadır (Resim: 12).

Harim giriş kapısını iki yönden sınırlandıran zarif sütuncelerin üzerindeki başlıklar mukarnas dizileri, altıgen dolgulu madalyonlar ve yaprak şeklinde dikey çizgilerle oldukça hareketli bir görünüm elde edilmiştir (Resim: 6).

Minare gövdesinden şerefeye geçişi sağlayan altlık yatay üç bölüme ayrılmıştır. En altta aralıklı dizilmiş sarkıtlar bulunur. Bu sarkıtlar yapının mihrabında karşılaştığımız gibi yüzeyleri yivli ters üçgenlerden oluşturulmuştur. Sarkıtların üzerinde yer alan bordürde yan yana dizilmiş sivri kemerli nişler yer alır. Her bir niş iç içe geçirilmiş kademeli üç kemerden meydana getirilmiştir. Bu nişler arasında ise alttaki sarkıtların üstlerine yerleştirilmiş ikili niş dizileri bulunmaktadır. İkinci bordürde ters ve düz üçgenlerin nöbetleşe dizimleriyle oluşturulmuş geometrik bir kompozisyon görülür. Ters üçgenlerin içleri dikey çubuklarla hareketlendirilmiştir. En üstte mukarnas dizilerini andıran dolgulardan müteşekkil bir dizi yer alır. Bu diziler üstte baklava dilimi şeklinde geometrik unsurlarla sınırlandırılmıştır.

Kadınlar mahfili haricinde diğer kısımlardaki süslemeler son yıllardaki onarımlar esnasında yenilenmiştir. Kubbe göbeğinde iç içe geçirilmiş yuvarlaklardan oluşan bir düzenleme görülür. En içteki yuvarlağın içerisinde ongen yıldız etrafında gelişen ve madalyonun bütün yüzeyine yayılan iç içe geçmiş çokgenlerin oluşturduğu geometrik bir kompozisyon yer almaktadır. İkinci bölümde yeşil zemin üzerine beyaz renkte boyayla işlenmiş yazı kuşağı bulunur. Dıştaki dar bordürde ise dalgalı çizgilerden meydana getirilmiş sade bir kompozisyon görülür. Kubbe göbeği en dışta yan yana dizilmiş otuz bir adet palmetle taçlandırılmıştır (Resim: 14).

Kubbe eteğini iki sıra bordür çevreler. Attaki bordür zincir motifiyle doldurulmuştur. İkinci sıradaki bordürde yeşil zemin üzerine beyaz renkle işlenmiş yazı kuşağı yer alır. Bu bordür diğerinden daha geniş tutulmuştur. Kubbe eteği de göbekteki benzer şekilde en dıştan palmet motifleriyle taçlandırılmıştır. Tromp aralarındaki üçgen yüzeyleri ise Allah, Muhammed ve dört halifenin isimlerinin yazılı olduğu yuvarlak madalyonlar yer almaktadır. Madalyonların etrafları kubbe eteğinde olduğu gibi zincir motifi dolgulu ince bir bordürle kuşatılmıştır (Resim: 13).

Kadınlar mahfili alt kat korkulukları haricinde orijinal olarak günümüze gelebilmiştir. Mahfilde, kemer yüzeylerinde ve içlerinde, kemerlerin üzerindeki yatay kirişlerde, üst katın bindirildiği konsolda, balkon çıkıntısının alt bölümünde ve üst kat korkuluklarında karşılaştığımız kalem işi bezemelerde siyah, kahverengi, krem rengi, kiremit rengi, yeşil, kırmızı, mavi, sarı, turuncu, beyaz renkler ve bu renklerin tonları kullanılmıştır.

Mahfilin bindirildiği Bursa kemerinin köşelerinde sarmaşık yapraklar ve kıvrık dallardan oluşturulmuş bitkisel bezemeler görülür (Şekil: 2). İki kemer arasında kalan düşey dikdörtgen yüzeylere damla motifi formunda çerçeveler içerisine alınmış çok yapraklı çiçek motifleri işlenmiştir (Şekil: 3). Çerçeveler kıvrık dallardan ve yapraklardan meydana getirilmiştir (Resim: 18).

Kemerlerin üzerlerindeki yatay kirişlerin giriş kapısına bakan kuzey cephelerinde iki sıra süsleme bordürü oluşturulmuştur. Üstteki bordürde bir dal etrafında dizilen hatayilerden ve tırtıklı yapraklardan oluşan bir kompozisyon bulunur. Alttaki bordürde iki yaprak arasında karanfil motiflerinin yerleştirilmesinden meydana gelen bir dizi yer alır (Resim: 15). Aynı süsleme kompozisyonu harim giriş kapısı üzerindeki yatay kirişte de karşımıza çıkar. Bu bölümdeki süslemeler daha sağlam vaziyettedir (Şekil: 4; Resim: 20).

Kirişin zemine bakan iç yüzeyinde ise çiçek, kıvrık dal ve yapraklardan müteşekkil girift bir düzenleme görülür. Kirişlerin hareme açılan güney cephelerinde ise tek sıra bordür uygulaması vardır. Bu kısımda sekizgen kartuşlarla natüralist çiçekler nöbetleşe olarak dizilmişlerdir. Sekiz köşeli yıldız çinileri andıran kartuşların içleri merkezde bir noktadan yüzeye dağılan natüromort çiçek motifleriyle doldurulmuştur. Kartuşlar içerisinde kalan boşluklara lacivert yaprak motifleri serpiştirilmiştir. Kartuşların aralarında çiçek, açmamış gül, sümbül ve yapraklardan oluşan bezemeler yer alır (Resim: 17, 18, 19).

Mahfilin üst katının bindirildiği konsol üç bordüre bölünmüştür. Alttaki ve üstteki ince bordürlerde güçlükle seçilebilen yaprak ve çiçek motifleri bulunur. Ortadaki geniş bordür ise zincirek motifini andıran ince bir şeritle dört taraftan çevrelenmiştir. Bordürde karanfil, çiçek ve yapraklardan müteşekkil bitkisel bezemeler görülür (Resim: 16, 17, 21).

Balkon konsolunun altında sümbül, karanfil, çiçek ve yaprak motifleriyle bezenmiş geniş bir bordür yer almaktadır. Bu bordür alttan ve üstten küçük siyah noktalarla oluşturulmuş beşgen dizilerle kuşatılmıştır (Resim: 22). Mahfilin bindirildiği Bursa kemerlerinin iç yüzeylerinde de kalem işi bezemeler görülür. Bu kısımlar dört kollu çiçek, sümbül ve yaprak motifleriyle bezenmiştir (Resim: 16).

Mahfilin üst katı dilimli kemerli gözlerden meydana gelen bir korkulukla sınırlandırılmıştır. Korkuluk üzerinde gözlerin her biri düşey dikdörtgen çerçeveler içerisine alınmıştır. Bu çerçeveler yüzeysel yaprak motifleriyle bezelidir. Korkuluğun üst bölümünde ise mahfilin diğer kısımlarında olduğu gibi natüralist çiçek ve yaprak motiflerinden meydana gelen süsleme kompozisyonu görülmektedir (Resim: 23).

3. Sonuç

Erzurum Bakırcı Camii tek kubbeli, kübik mekânlı yapısıyla kentte aynı dönemde inşa edilen örneklerle benzer özellikler göstermektedir. Caminin kadınlar mahfili üst katına çıkan merdivenlerin aynı zamanda minareye de çıkması aynı yıllarda yapılmış Pervizoğlu, Hacı Derviş ve Gümrük camilerinde de karşımıza çıkmaktadır. Yapının son cemaat yeri revakı kemerlerinde, cümle kapısında ve minare gövdesinde yöreye özgü kırmızı tonlarda kamber taşı kullanılmıştır.

Caminin iç mekân süslemelerinde kalem işi süslemelere ağırlık verildiği görülür. Bu süslemelerden sıva üzerine yapılanları günümüzde yenilenmiştir. Ahşap kadınlar mahfili üzerindeki orijinal süslemelerde son restorasyonlarla beraber canlandırılmıştır. Caminin 2008 yılı öncesine ait fotoğraflarında ahşap kadınlar mahfilinin beyaz boyayla kaplandığı görülmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2008 yılında gerçekleştirilen restorasyonda mahfil üzerindeki beyaz boya kaldırılmış ve alttaki orijinal süslemeler gün yüzüne çıkarılmıştır (Resim: 11).

Caminin kadınlar mahfilinin harime bakan cephesinde giriş üzerinde sekiz köşeli yıldız çinileri andıran kartuşlar içerisine merkezde bir noktadan yüzeye dağılan natüromort çiçek motifleri doldurulmuştur. Bu uygulama yapının diğer kalem işi süslemeleriyle ve cami ile çağdaş örneklerin süslemeleriyle karşılaştırıldığında farklı bir deneme olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kartuşların arasına yerleştirilen dallardan çıkan sümbül, açmamış gül, çiçek ve yapraklardan oluşan kompozisyonun benzerleri Tokat Ulu Camii (o. 1679),¹⁹ Genç Mehmet Paşa (Örtmeönü) Camii (17. yy sonları), Mahmut Paşa Camii (17. yüzyılın son çeyreği),²⁰ Merzifon Narince Köyü Abide Hatun Camii (1680) ve Ankara Zincirli Camii (1685)²¹ gibi 17. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiş yapılarda; Ankara Ağaç Ayak Camii

¹⁹ Candan Nemlioğlu, *Tokat'ın Ahşap Kalem İşleri...*, s. 239-248.

²⁰ Erkan Atak, *Tokat Mahmut Paşa Camii...*, s. 197-226.

²¹ Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, s. 84.

(1706),²² Hacı İlyas Camii (1704), Leblebicioğlu Camii (1713), Merzifon Hacı Hasan Camii (1714)²³ gibi 18. yüzyılın başlarında inşa edilen örneklerdeki ahşap kalem işi süslemelerde karşımıza çıkmaktadır. Mahfilin üst katının bindirildiği konsol üzerindeki bordürlerin birini çevreleyen zincirek benzeri motifin benzerleri Ankara Ağaç Ayak Camii (1706) kadınlar mahfilinin ön yüzündeki bordürlerde ve Mahmut Paşa Camii (17. yüzyılın son çeyreği) ahşap minberinin giriş kapısı üzerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Mahfil üzerindeki ince bordürlerde iki yaprak arasına karanfil motiflerinin yerleştirilmesinden meydana gelen ve bir dal etrafında dizilen hatayilerden ve tırtıklı yapraklardan oluşan kompozisyonlar diğer süslemelere göre nispeten daha bozuk vaziyettedir. Bu kompozisyonların benzerleri de yukarıda örneklerini verdiğimiz yapılarda çeşitli varyasyonlarla uygulanmıştır.

Sonuç olarak; Bakırcı Camii plan ve mimari özelliklerinden ziyade kadınlar mahfilindeki kalem işi süslemeleriyle dikkat çeken bir yapıdır. Yapının inşa tarihi “Lale Devri” yıllarına rastlar. Kalem işi süsleme kompozisyonlarında Lale Devri’nde sıklıkla karşılaşılan vazoda buketler kullanılmamıştır. Buna karşın bu devirde inşa edilen yapıların iç süslemelerinde uygulanan palmet, rumî ve hatayî gibi klasik motiflerin karanfil, sümbül gibi natüralist çiçeklerle kullanılması Erzurum Bakırcı Camii’nde de görülmektedir. Bu durum söz konusu süslemelerin yapının inşasıyla çağdaş olduklarını göstermektedir. Ancak süslemelerin belirli zamanlarda müdahaleler gördüğü renklerdeki ton farklarından ve bazı bölümlerdeki yıpranmalardan anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi, 250001006-OF001 nolu dosya.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi, 250001006-KR005-KR010 nolu dosyalar.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi, 250001006-FT002 nolu dosya.

Kitaplar ve Makaleler

Aktemur, Ali Murat, “Zile Elbaşoğlu Camii’nin Sıvalar Altında Kalan Gizemi”, *Turkish Studies- International Periodical for he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 8/8 Summer, Ankara 2013, s. 1621-1642.

Altınay, A. Refik, *Lale Devri*, Timaş Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2005.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı (Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar)*, Kervan Yayınları, İstanbul 1984.

Atak, Erkan, “Tokat Mahmut Paşa Camii Kalem İşî Bezemeleri”, *Turkish Studies-International Periodical for he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 10/6 Spring, Ankara 2015, s. 197-226.

Atak, Erkan, *Anadolu’da Lale Devri Mimarisi (İstanbul Dışı Örnekler Üzerine Bir Araştırma) Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale 2014.*

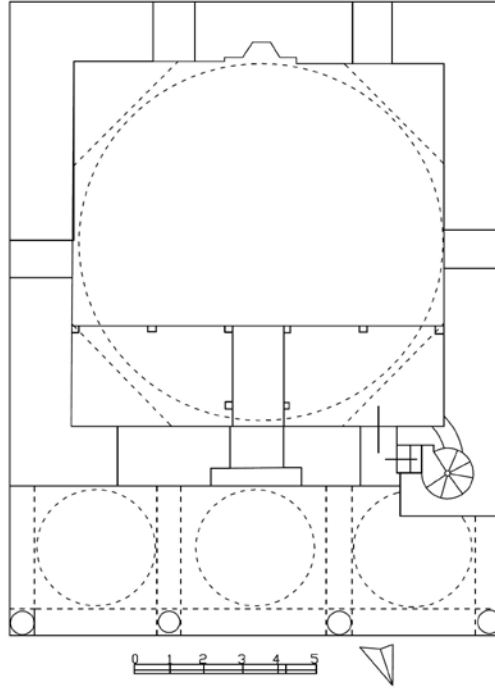
Gündoğdu, Hamza, A. Ali Bayhan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2010.

²² Zekiye Uysal, “Ankara’da Lale Devri’nden Kalemîşî Bezemeli Bir Yapı: Ağaç Ayak Camii”, *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 54, Erzurum, s. 123-141.

²³ Bkz. Erkan Atak, *Anadolu’da Lale Devri...*, s. 218-267.

- Konyalı, İ. Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihine Araştırma ve Tanıtma Derneği, Ankara 2010.
- Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, Yem Yayınları, İstanbul 2007.
- Nemlioğlu, Candan, “Kastamonu Kasabaköy Mahmut Bey Camii Kalemîşi Bezemeleri ve Osmanlı Bezeme Sanatına Etkileri”, *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 14-16 Ekim 2009, Pamukkale Üniversitesi, Denizli 2009, s. 463-471.
- Nemlioğlu, Candan, “Tokat’ın Ahşap Kalem İşi Bezemeli İki Ünlü Camii’nin Türk-İslam Bezeme Sanatındaki Yeri ve Önemi”, *Tokat Sempozyumu*, 01-03 Kasım 2012, Cilt: 2, Tokat 2012, s. 239-248.
- Öney, Gönül, *Ankara’da Türk Devri Yapıları*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.
- Önge, Yılmaz, “Ahşap Stalaktitli Sütun Başlıkları”, *Önasya Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 37, İstanbul 1968, s. 12.
- Önge, Yılmaz, “Anadolu’da XIII.-XIV. Yüzyılın Nakışlı Ahşap Camilerinden Bir Örnek: Beyşehir Köşk Mescidi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 9, Ankara 1971, s. 291-302.
- Öztuna, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, Cilt: 6, İstanbul 1978.
- Uysal, Zekiye, “Ankara’da Lale Devri’nden Kalemîşi Bezemeli Bir Yapı: Ağaç Ayak Camii”, *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 54, Erzurum, s. 123-141.
- Uysal, Zekiye, “XIV-XV. Yüzyıl Ankara Mescitlerinde Kalemîşi Süslemeler”, *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu (Prof. Dr. Gönül Öney’e Armağan)*, 10-13 Ekim 2001, İzmir 2002, s. 579-589.
- Ünal, R. Hüseyin, “Erzurum İli Dâhilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı: VI, Erzurum 1974, s. 49-142.

Resim ve Şekiller

Şekil 1: Bakırcı Camii planı (Ünal, 1974: 71)

Resim 1: Bakırcı Camii kuzey cephe (Atak, 2012)

Resim 2: Bakırcı Camii doğu cephe ve minare (Atak, 2012)

Resim 3: Bakırcı Camii batı cephe (Atak, 2012)

Resim 4: Bakırcı Camii batı ve güney cepheler (Atak, 2012)

Resim 5: Avlu ve son cemaat yeri (Atak, 2012)

Resim 6: Giriş kapısı (Atak, 2012)

Resim 7: İnşa kitabesi (Atak, 2012)

Resim 8: Harim güney cephe (Atak, 2012)

Resim 9: Harim batı cephe (Atak, 2012)

Resim 10: Harim kuzey cephe ve kadınlar mahfili (Atak, 2012)

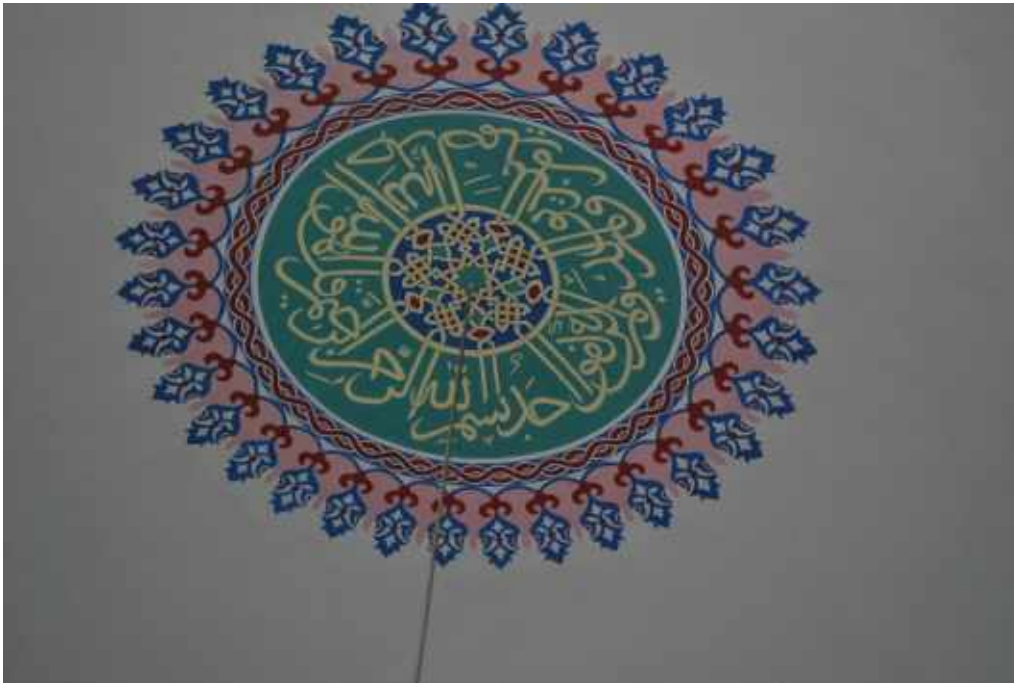
Resim 11: Bakırcı Camii kadınlar mahfili restorasyon öncesi (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Resim 12: Mihrap (Atak, 2012)

Resim 13: Kubbeye geçiş öğeleri (Atak, 2012)

Resim 14: Kubbe göbeği kalemîşi süsleme (Atak, 2012)

Resim 15: Kadınlar mahfili kuzey cephe kalemîşi süsleme (Atak, 2012)

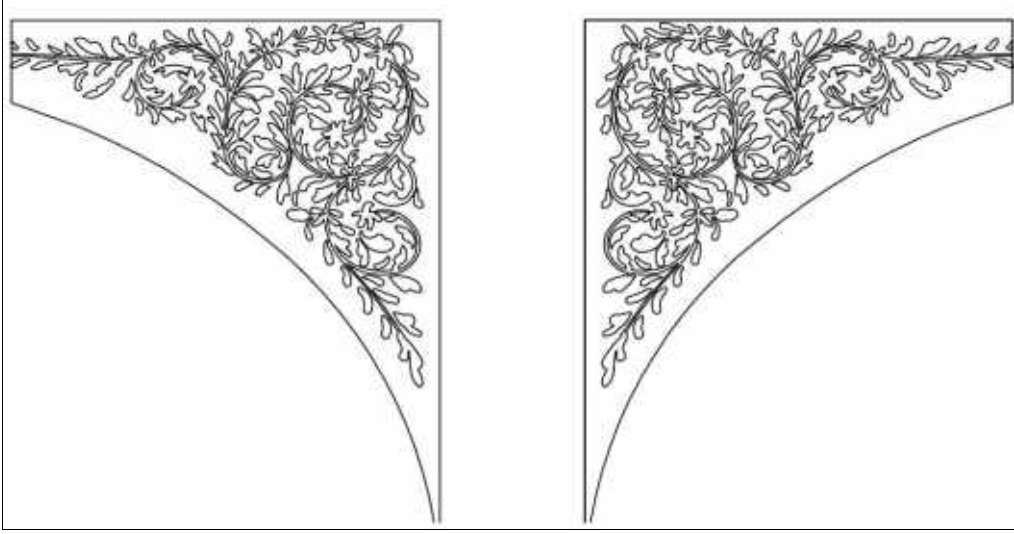
Resim 16: Kadınlar mahfili güney cephe kalemîşi süsleme (Atak, 2012)

Resim 17: Kadınlar mahfili güney cephe kalemîşi süsleme (Atak, 2012)

Resim 18: Kadınlar mahfili güney cephe ayak, kemer ve giriş süslemeleri (Atak, 2012)

Şekil 2: Kadınlar mahfili güney cephe kemer üzerindeki kalemişi süsleme çizimi (Atak, 2014: 661)

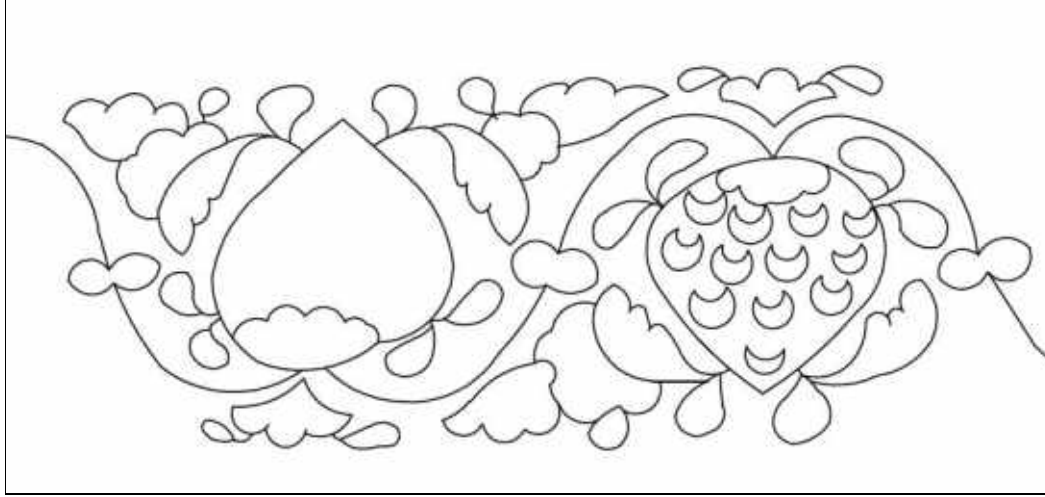
Şekil 3: Kadınlar mahfili güney cephe ayak üzerindeki kalemişi süsleme çizimi (Atak, 2014: 662)

Resim 19: Kadınlar mahfili güney cephe kiriş kalemişi süsleme detayı (Atak, 2012)

Resim 20: Harim giriş kapısı üstü kalemişi süsleme detayı (Atak, 2012)

Şekil 4: Harim giriş kapısı üstü kalemişi süsleme çizimi (Atak, 2014: 662)

Resim 21: Kadınlar mahfili güney cephe balkon tabanı ve giriş süslemeleri (Atak, 2012)

Resim 22: Kadınlar mahfili balkon süslemeleri (Atak, 2012)

Resim 23: Kadınlar mahfili balkon korkuluğu kalemışı süsleme (Atak, 2012)